HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ
Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949
Cilt | Volume 25 • Sayı | Number 1
Haziran | June 2026

Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'de Kıraat Farklılıklarının Kâtip Hatası Olduğu İddialarının Eleştirisi

A Critique of the Claims by Goldziher, Nöldeke, and Jeffery That Qirā'āt Differences Are Scribal Errors

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Osman BOSTANCI
Öğr. Gör. | Lect.
Ege Üniversitesi, Birgivi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Ege University, Birgivi Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Qur'anic Recitation and Qirāʾāt Studies
İzmir | Türkiye
osman.bostanci@ege.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-2384-7023

Emrah DİNDİ
Prof. Dr. | Prof. Dr.
Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı
Dokuz Eylül University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Tafsir Studies
İzmir | Türkiye
emrah.dindi@deu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-6664-7590

Makale Bilgisi | Article Information
Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 18.01.2026
Kabul Tarihi | Accepted: 29.05.2026
Yayın Tarihi | Published: 30.06.2026

Atıf | Cite As
Bostancı, Osman–Dindi, Emrah. "Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'de Kıraat Farklılıklarının Kâtip Hatası Olduğu İddialarının Eleştirisi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 25/1 (2026), 372-393. https://doi.org/10.14395/hid.

Yazar Katkı Oranları:
Araştırmanın Tasarımı: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Araştırma -Veri Analizi-Doğrulama: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.
Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zekâ Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiçbir aşamasında yapay zekâdan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendilerine ait olduğunu beyan etmektedirler.
Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:
Conceptualization: Author-1 (% 50) - Author-2 (%50)
Data Curation: Author-1 (% 50) - Author-2 (%50)
Investigation-Analysis-Validat: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Writing: Author-1 (% 50) - Author-2 (%50)
Writing – Review & Editing: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.
Artificial Intelligence Ethical Statement: The authors declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.
Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy
Conflicts of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support: The authors acknowledge that they received no external funding to support this research.
Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

A Critique of the Claims by Goldziher, Nöldeke, and Jeffery That Qirā'āt Differences Are Scribal Errors

Abstract

The historical process extending from the revelation of the Qur'ān to its compilation in the form of the *muṣḥaf* constitutes one of the most rigorously examined subjects within the Islamic scholarly tradition. This period generated a rich literature focusing on the relationship between written orthography and oral recitation, *qirā'āt* differences, and dialectal diversity. However, the presence of certain expressions in the Qur'ānic text that appear to conflict with analogical grammatical rules, together with early reports concerning *laḥn* or alleged scribal errors, has been reinterpreted in a markedly different manner in modern scholarship. In particular, Ignác Goldziher, Theodor Nöldeke, and Arthur Jeffery employed such reports and *qirā'āt* variants to support theories questioning the authenticity of the Qur'ān and asserting that the text was shaped through human intervention. These scholars frequently interpreted *qirā'āt* differences as corrective efforts addressing scribal mistakes allegedly arising during the process of transcription. The core problem addressed in this study is that, in substantiating the claim that the Qur'ān contains scribal errors, these orientalists interpret morphological and syntactic differences primarily through the categories of modern textual criticism, while failing to adequately integrate the mechanics of early oral transmission, the isnād-based validation method of the *qirā'āt* discipline, and the linguistic possibilities of early Arabic into their analytical framework —thereby rendering the scribal error thesis methodologically generalizable. This approach increases the risk of treating *qirā'āt* differences as direct evidence in favor of faulty writing. Accordingly, the principal aim of the study is to reassess the specific claims that Goldziher, Nöldeke, and Jeffery characterize as scribal errors in light of classical Arabic grammatical reasoning and the internal methodology of *qirā'āt*. In doing so, it examines in depth whether the disputed cases are, as alleged, defects of *istinsākh* (copying), or rather reflections of the linguistic anthropology of a robust oral milieu and the inscription of legitimate variation into writing. Although studies addressing the issue of scribal errors and *laḥn* exist in Turkish literature, this study evaluates orientalist approaches and their claims of scribal error within the framework of the classical *qirā'āt* tradition, Arabic linguistic data, and the history of the *muṣḥaf*. In doing so, it seeks to analyze the underlying assumptions that shape their textual conception and epistemological positioning. Furthermore, by examining these claims through a comparative engagement with the technical explanations of classical Arabic linguistic schools, evidence from early Arabic poetry, and linguistic analyses in modern Western scholarship, alongside the data of the *qirā'āt* discipline, the study aims to update and refine an existing gap in the field. In doing so, it highlights the anachronistic problems that arise when modern textual criticism is applied to the Islamic textual tradition without sufficient contextual awareness. Methodologically, the study employs literature review and comparative analysis. Qur'ānic verses cited in orientalist works as examples of scribal error are first identified and then analyzed within the philological framework of *qirā'āt*. Narrations attributed to 'Ā'isha and 'Uthmān, frequently invoked in support of these claims, are examined through *isnād* and textual criticism. The grammatical structures in question are further evaluated through comparison with the works of classical linguists such as Sībawayh, al-Farrā', and al-Zajjāj, as well as with examples from early Arabic poetry. Additionally, traditional orientalist assumptions are tested against contemporary philological research on Hijāzī Arabic and early mushaf paleography. The findings demonstrate that many usages identified as scribal errors are the result of readings detached from their linguistic and contextual framework. Structures deemed erroneous are shown to reflect early Arabic usage diversity or rhetorical devices such as *madḥ*, *dhamm*, and *ikhtisās*. Moreover, the narrations attributed to 'Ā'isha and 'Uthmān lack the historical certainty required to substantiate orientalist theses. Finally, the claim that grammarians later invented rules to salvage problematic readings is rendered implausible by modern philological evidence demonstrating the systematic nature of early Arabic dialects.

Keywords: Tafsīr, Qirā'āt, Scribal Error, Orientalists, Critique.

Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'de Kıraat Farklılıklarının Kâtip Hatası Olduğu İddialarının Eleştirisi

Öz

Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden mushaflaşmasına kadar geçen tarihsel süreç, İslam ilim geleneğinde titizlikle ele alınan en temel meselelerin başında gelmektedir. Birçok tartışmayı barındıran bu zaman dilimi, vahyin metnin imlası ile şifahi okunuşu arasındaki ilişkisi, kıraat farklılıkları ve lehçe çeşitliliği ekseninde zengin bir literatür oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Kur'an metnindeki kıyasi dil kurallarına aykırı görünen bazı ibarelerin varlığı ve klasik kaynaklarda nakledilen lahn veya kâtip hatası rivayetleri, modern dönemde daha farklı bir boyuta taşınmıştır. Özellikle Ignác Goldziher, Theodor Nöldeke ve Arthur Jeffery gibi önde gelen oryantalist isimler, bu tür rivayetleri ve kıraat varyantlarını Kur'an'ın otantikliğine gölge düşüren ve metnin beşerî müdahalelerle şekillendiğini savunan teorilerine dayanak yapmışlardır. Bu oryantalistler bazı ayetlerdeki kıraat farklılıklarını, metnin istinsahı sırasında kâtiplerin dikkatsizliği sonucu ortaya çıkan yazım yanlışlarını düzeltme çabası olarak okumuşlardır. Araştırmanın odaklandığı temel problem, bu oryantalistlerin Kur'an'da kâtip hatalarının varlığını

temellendirirken morfolojik ve sentaktik farklılıkları modern metin tenkidi kategorileri içinde yorumlayıp erken dönem şifahi aktarımın işleyişini, kıraat ilminin isnad merkezli doğrulama metodunu ve Arap dilinin erken dönem dilsel imkânlarını analitik çerçeveye yeterince dâhil etmemeleri ve kâtip hatası iddiasını metodolojik olarak genelleştirilebilir bir hüküm hâline getirmeleridir. Bu yaklaşım, kıraat farklılıklarını yanlış yazım lehine doğrudan delil olarak okuma sorununa yol açmaktadır. Bu nedenle araştırmanın temel amacı, Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'nin kâtip hatası olarak niteledikleri spesifik iddiaları, klasik Arap dili kuralları ve kıraat ilminin metodolojisi ışığında yeniden değerlendirmektir. Çalışmada hata olduğu ileri sürülen hususların iddia edildiği gibi istinsah kusuru mu, yoksa zengin bir sözlü geleneğin luğavî antropolojisi ve dilsel varyantların yazıya yansıması mı olduğu hususu derinlemesine sorgulanmaktadır. Ulusal literatürde kâtip hataları ve lahn meselesini ele alan çalışmalar bulunmakla birlikte, bu araştırma söz konusu oryantalist yaklaşımları ve ileri sürdükleri kâtip hatası iddialarını klasik kıraat geleneği, Arap dili verileri ve mushaf tarihi çerçevesinde değerlendirmekte, bu yolla onların metin anlayışlarının ve epistemolojik konumlarının hangi varsayımlara dayandığını çözümlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, oryantalistlerin iddialarını klasik Arap dil ekollerinin teknik izahlarını, erken dönem Arap şiirini ve son dönem batı literatürünün dilsel çözümlemelerini kıraat ilminin verileriyle karşılaştırarak analiz etmesiyle alan yazınındaki boşluğu güncellemeyi de hedeflemektedir. Araştırma, modern metin tenkidi yaklaşımlarının İslami metin geleneğine uygulanmasında ortaya çıkan anakronik sorunlara dikkat çekerek literatüre katkı sunmaktadır. Literatür taraması ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin kullanıldığı bu araştırmada, öncelikle oryantalistlerin eserlerinde kâtip hatası olarak aktardıkları ayetler ışığında spesifik örnekler tespit edilmiştir. Söz konusu ayetlerin kıraat disiplini içerisindeki filolojik yapısı irdelenmiş, kâtip hatası addedilen okuyuşların disipliner tutarlılığı rivayetler ışığında izah edilmiştir. Ardından bu iddiaların dayanağını oluşturan Hz. Aişe ve Hz. Osman'a nispet edilen rivayetler, sened ve metin tenkidi bakımından değerlendirilmiş, söz konusu rivayetlerin hem iç tutarlılık hem de delil değeri açısından oryantalist iddiaları destekleyecek düzeyde tarihsel bir kesinlik üretmediği sonucuna varılmıştır. İddia konusu olan ayetlerdeki gramatik yapılar Sîbeveyhi, Ferrâ ve Zeccâc gibi klasik dilcilerin eserleri ve erken dönem Arap şiirinden örneklerle mukayese edilerek analitik bir süzgeçten geçirilmiştir. Ayrıca geleneksel oryantalist yaklaşımlar, Marijn van Putten gibi çağdaş araştırmacıların Hicaz Arap dili ve erken dönem mushaf paleografisine dair sunduğu güncel filolojik bulgular ışığında test edilerek söz konusu iddiaların modern dilbilimsel veriler karşısındaki geçerliliği sorgulanmıştır. Sonuç olarak, oryantalistlerin kâtip hatası olarak niteledikleri kullanımların büyük bir kısmının bağlamdan ve geleneksel Arap dil sisteminden kopuk bir okumanın ürünü olduğu tespit edilmiştir. Hata olarak gösterilen yapıların, erken dönem Arap toplumundaki dil/lehçe kullanım çeşitliliğinin bir yansıması veya hitabın anlamını güçlendirmeyi amaçlayan medh/zemm ve ihtisas gibi belagat üslupları olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca dilcilerin kıraatleri kurtarmak amacıyla sonradan kurallar icat ettiği yönündeki oryantalist tezin, erken dönem Arap lehçelerinin düzenliliğini ortaya koyan modern filolojik veriler karşısında geçerliliğini yitirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kıraat, Kâtip Hatası, Oryantalistler, Eleştiri.

Giriş

Kur'an tarihi ve kıraat farklılıkları üzerine görüş bildiren oryantalistlerin çoğu, Kur'an'ın metinsel gelişimini salt metin tenkidi yöntemleriyle incelemiş ve kıraat farklılıklarını kısmen metnin ilk yazıya geçirilme sürecinde gerçekleşen hatalar sonucunda ortaya çıkan ikincil okumalar olarak değerlendirmiştir.[1] Hiç şüphesiz bu yaklaşımın Batı literatüründeki ilk sistematik temsilcileri, Kur'an araştırmalarına yön veren kapsamlı ve etkili çalışmalarıyla bilinen Ignác Goldziher (öl. 1921), Theodor Nöldeke (öl. 1930), ve Arthur Jeffery (öl. 1959) olmuştur.[2] Ek olarak, Hz. Aişe'ye ve Hz. Osman'a atfedilen rivayetler,[3] oryantalistler tarafından iddialarına dayanak olarak

[1] William Muir, *The Corân: Its Composition and Teaching; and the Testimony It Bears to the Holy Scripture* (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1878), 44-49; W. Montgomery Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1970), 47-48; Ron Rhodes, *Reasoning from the Scriptures with Muslims* (Eugene-Or: Harvest House, 2002), 82-83; G. J. O. Moshay, *Anatomy of the Qur'an* (Ontario-California: Chick Publications, 2007), 74-75; Keith E. Small, *Textual Criticism and Qur'an Manuscripts* (Lanham: Lexington Books, 2011), 65-69; Edward D. Andrews, *Islam & The Quran* (Cambridge: Christian Publishing House, 2023), 42-44. Klasik kaynaklara yapılan atıflarda bilgiye erişim kolaylığı açısından KURAMER 2.0 veri tabanında yer alan dijital nüshalardan faydalanılmıştır.

[2] Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qurân; The Old Codices* (Leiden: Brill, 1937), 4-15; Ignác Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, ed. ve çev. Wolfgang H. Behn (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 20-21; Theodor Nöldeke vd., *The History of the Qur'ân*, çev. Wolfgang H. Behn (Leiden-Boston: Brill, 2013), 389-392.

[3] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân* (b.y.: y.y., 2014), 95; Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû 'Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Dimeşk, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1995), 287; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2002), 25; Ebû 'Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horâsânî Sa'îd b. Mansûr, *es-Sunen* (Riyad: Dâru'l-Elûke, 1433/2012), 6/1507; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme

kullanılmıştır.[4] Öte yandan, Hz. Aişe'ye nispet edilen kâtip hatası rivayetinin Beğavî (öl. 516/1122) ve Süyûtî (öl. 911/1505) gibi alimler tarafından sıhhat derecesi sahih olarak kabul edilmesi oldukça dikkat çekicidir.[5] Aynı zamanda istinsah faaliyeti tamamlandıktan sonra mushafların Hz. Osman'a arz edildiği, onun da metni gözden geçirip "iyi iş çıkarmışsınız, ancak burada Arapların kendi lehçeleriyle ve dil selikalarıyla zamanla düzelteceğini düşündüğüm bazı lahn/hata türünden ifadeler görüyorum" dediği aktarılmıştır.[6] Nitekim bu rivayetler, kıraatlerdeki vecihlerin temelinde dil bilgisi hatalarının veya yazıya dayalı bozulmalarının varlığını savunan oryantalist yaklaşımlar için makul bir zemin oluşturmuştur. Dolayısıyla kâtip hatalarının varlığıyla ilgili hem bu geleneksel rivayetleri hem de bu rivayetlere bağlı olarak oryantalistlerin ileri sürdükleri söz konusu iddiaları analitik ve karşılaştırmalı bir yöntemle inceleme gereği ortaya çıkmıştır.

Ulusal literatür bünyesinde yaptığımız taramalar, kâtip hataları/lahn özelinde kayda değer akademik teşebbüslerin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Örneğin Mehmet Akif Koç, John Burton'ın Kur'an'da gramer hatası iddialarını ele almıştır.[7] Mustafa Öztürk konumuzla doğrudan örtüşen lahn meselesini derinlikli bir analize tabi tutarken, odağını İslami gelenekteki dilsel ve metinsel perspektiflerin mukayeseli bir okuması olarak inşa etmiştir.[8] Emrah Dindi'nin *Kur'an Dilinin Kültürel Antropolojisi* adlı eseri, doğrudan oryantalistlerin iddialarına cevap niteliğinde olmasa da Kur'an dilindeki bu türden bütünlüksüz gramer yapılarını, yedinci yüzyıl Hicaz bölgesi Araplarının dil kullanım zevkleriyle/âdetleriyle ve dil antropolojileriyle ilişkilendirmesi bakımından son derece önemli bir çalışmadır.[9] Bunların dışında Soner Gündüzöz'ün, *Kur'an'ın Eşsiz Dili Kuranda Gramer Yanlışı İddialarına Cevap* isimli kitabı[10] ile Necla Yasdıman Demirdöven'in *Kur'ân'da Gramer Hataları Yanılgısı* adlı eseri[11] de konumuzla alakalı hususlara dair kaleme alınan eserler arasındadır. Bununla birlikte söz konusu eserler, doğrudan bu makalede ele alınan Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'nin kâtip hatası iddialarını merkeze almaktan ziyade Arap dil kaideleri üzerinden Kur'an'da gramer hatası söylemine yönelik cevaplar üretmektedir.

Diğer taraftan, araştırmamızın temelini oluşturan ve pek çok meselenin dayanak noktası olan mushaf imlasının oluşum sürecine dair *Kur'an'ın Metin Yapısı/Mushaf Tarihi ve İmlası* başlıklı inceleme, Mehmet Emin Maşalı tarafından gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar bu çalışma da doğrudan kâtip hataları veya gramatik farklılıkları mercek altına almasa da mushafın metinsel yapısının ortaya çıkışına dair argümanlara yer vererek oryantalisttik iddialara karşı dolaylı bir cevap teşkil etmektedir.[12] Tayyar Altıkulaç'ın *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme* adlı eseri ise mushaf imlasına dair tespitleriyle metinde insanî hata ihtimalini bilimsel zeminde asgariye

li'l-Kuttâb, 1974), 2/320; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1/318, 322-323.

[4] Jeffery, *Materials*, VIII-IX; Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, 20-21; Nöldeke vd., *The History of the Qur'ân*, 389-390.

[5] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân* (b.y.: İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1999), 1/721; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/320.

[6] Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996), 2/129; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 2/745.

[7] Mehmet Akif Koç, "John Burton'un 'Kur'an'da Gramer Hataları' Adlı Makalesinin Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1-4 (1996), 553-560.

[8] Mustafa Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği: Kur'an Metninin Dokusu Üzerine Tartışmalar* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2006), 49-76.

[9] Emrah Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası* (Ankara: Ankara Okulu, 2024).

[10] Soner Gündüzöz, *Kur'an'ın Eşsiz Dili Kuranda Gramer Yanlışı İddialarına Cevap* (Samsun: Etüt Yayınları, 2011).

[11] Necla Yasdıman Demirdöven, *Kur'ân'da Gramer Hataları Yanılgısı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020).

[12] Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı / Mushaf Tarihi ve İmlası* (Ankara: Otto Yayınları, 2015).

indiren önemli veriler sunmaktadır.[13] Altıkulaç, eserinin üçüncü bölümünü oryantalisttik tezlerin kritik incelemesine tahsis etmiş, bu incelemeyi icra ederken Dr. Jane Dammen McAuliffe'in editörlüğünü yaptığı *Encyclopaedia of the Qur'ān*'a[14] katkılarıyla bilinen Dr. David S. Powers'ı ve özellikle San'a Yazmaları üzerinden Kur'an'ın metinsel istikrarsızlığına dair iddialar öne süren Gerd Rüdiger Puin ve ekibini çalışmasının temeline oturtarak tahlilini gerçekleştirmiştir.[15]

Konumuzla bağlantılı olan bir diğer çalışma ise Yaşar Acat'ın *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar* başlıklı kitabıdır. Acat'ın eseri, John Burton'ın *Linguistic Errors in the Qur'ân* adlı çalışmasına[16] ve Rafiku'l Hakk ile P. Newton'un *The Qur'an: Grammatical Errors* makalesine[17] yaptığı atıflar[18] üzerinden, oryantalist yaklaşımlara karşı Arap dili perspektifinden tenkit zemini sunmaktadır. Recep Koyuncu ve İdris Yiğit'in *Oryantalist Bakış Açısına Göre Kıraatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği* başlıklı çalışması da oryantalistlerin kıraat olgusuna yönelik genel yaklaşımlarını ele alan değerli bir çalışmadır.[19] Buna karşılık araştırmamız söz konusu müelliflerin genel manada kıraat anlayışlarını değil, özellikle kâtip hatası iddiaları etrafında şekillenen spesifik değerlendirmelerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla çalışmamız benzer isimlere temas etmekle birlikte kapsam ve problem bakımından farklılaşmaktadır. Ulusal literatürde kâtip hataları ve lahn meselesine dair çeşitli çalışmaların çoğunlukla Kur'an metninde gramer hatası bulunmadığını göstermek amacına odaklandığı görülmektedir. Bu makale ise söz konusu tartışmayı genel bir kıraat teorisi çerçevesinde ele almak yerine, Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'nin kâtip hatası olarak aktardıkları örnekler üzerinden yürütmektedir. Bu kapsamda ilgili ayetler, klasik Arap dili literatürü, kıraat ilminin rivayet temelli yapısı ve mushaf tarihi verileri ışığında yeniden analiz edilmekte, ayrıca bu iddiaların dayanağı olarak kullanılan rivayetler sened ve metin tenkidi açısından değerlendirilmektedir. Bu yönüyle çalışma, mevcut literatürde yer alan değerlendirmelerden farklı olarak, kâtip hatası iddialarını belirli örnekler üzerinden disiplinler arası bir analizle incelemesi bakımından hem özgün bir katkı sunmayı hem de bahse konu araştırmacıların kâtip hatası iddialarına yüklediği anlamların izini sürerek benimsedikleri hermenötik yaklaşımların kıraat ilmiyle girdiği yapısal çatışmayı teknik düzeyde tahlil etmeyi hedeflemektedir.

1. Kâtip Hatası, Lahn, Gramer Hatası, Kıraat Farklılığı, Resm ve Lehçe

Bu çalışmada ele alınan tartışmaların daha sağlıklı bir zeminde yürütülebilmesi için öncelikle birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte aynı anlama gelmeyen bazı kavramların ayrıştırılması gerekmektedir. Zira oryantalist literatürde, özellikle Kur'an metninin yazım ve aktarım sürecine ilişkin değerlendirmelerde, kâtip hatası, lahn, gramer hatası, kıraat farklılığı, resm farkı ve lehçe kullanımı aynı problem kümesi içinde ele alınabilmektedir. Oysa İslami ilimler geleneğinde bu kavramların her biri farklı bir açıklama düzeyine ve farklı bir ilmî bağlama karşılık gelmektedir.

[13] Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi, 2015), 35-54.

[14] Encyclopaedia of the Qur'ān (EQ), Kur'an araştırmaları alanında Batı akademisinin en kapsamlı ve temel başvuru kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Editörlüğünü ünlü İslam bilimci Jane Dammen McAuliffe'in üstlendiği bu kaynak çalışma, Brill Publishers tarafından 2001 yılında başlatılmış 2006 yılında altı cilt halinde tamamlanmıştır. EQ; Kur'an'ın metin tarihi, yorumbilimi (hermeneutics), kültürel etkisi, söz varlığı ve İslam'ın diğer disiplinleriyle ilişkileri dahil olmak üzere alanın tüm veçhelerini inceleyen yaklaşık 1000 maddeden oluşmaktadır. Aynı zamanda eserin Kıraat analizlerine dair doktora tezi de hazırlanmıştır; bk. İshak Kızılaslan, *Çağdaş Oryantalist Düşüncede Kıraat Olgusu: The Encyclopaedia of The Qur'ān Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

[15] Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, 151-177.

[16] John Burton, "Linguistic Errors in the Qur'ân", *Journal of Semitic Studies* 33/2 (1988), 181-196.

[17] Rafiku'l Hakk-P Newton, "The Qur'an: Grammatical Errors" (Erişim 23 Kasım 2025).

[18] Yaşar Acat, *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 84, dipnot: 286; 99 dipnot: 323.

[19] Recep Koyuncu-İdris Yiğit, "Oryantalist Bakış Açısına Göre Kıraatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 559-584.

Bu noktada örneklerin grafiksel bir hata mı, dilsel bir zenginlik mi, rivayete dayalı bir okuyuş mu, yoksa nahiv kriterleri açısından sorunlu bir alan mı teşkil ettiğinin başlangıçta saptanması metodolojik bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda kâtip hatası, en dar anlamıyla yazım veya istinsah sürecinde müstensihin dikkatsizliği, eksik ya da fazla yazması gibi sebeplerle ortaya çıkan maddî bir yazım kusurunu ifade etmektedir.[20] Netice itibarıyla bu tasnif, doğrudan metnin yazıya dökülme safhasıyla sınırlı kalmaktadır. Bu yaklaşımın odak noktası metnin yazılı bir nüshaya dönüştürülmesi sırasında meydana geldiği öne sürülen yapısal değişimleri teşkil etmektedir. Buna karşılık lahn kavramı, klasik literatürde tek anlamlı ve sabit bir terim olarak kullanılmamıştır.[21] Bağlama göre dil kusuru, telaffuz sapması, kıyasa aykırı kullanım yahut lehçe dışı görülen bir ifade biçimi için kullanılabilmektedir. Bu sebeple lahn ifadesi her durumda doğrudan yazım hatasıyla özdeşleştirilemez.

Benzer şekilde gramer hatası denildiğinde çoğu zaman sonraki nahiv kurallarına göre kural dışı görülen yapılar kastedilmektedir.[22] Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Arap dilinin erken dönem kullanımıyla daha sonra sistemleştirilen nahiv kuralları arasında birebir bir özdeşlik kurmanın her zaman mümkün olmamasıdır. Nitekim klasik dilciler tarafından bazı kullanımlar hata olarak değil, medh, zemm, ihtisas, takdirî amel veya lehçe farklılığı gibi açıklamalar içinde değerlendirilmiştir.[23] Bu nedenle bir yapının sonraki nahiv anlayışına göre aykırı görünmesi, onun zorunlu olarak metinsel bozulmaya veya kâtip hatasına delalet ettiği anlamına gelmemektedir.

Buna paralel olarak resm farkı, mushaf imlasının yazılı temsil biçimiyle ilgilidir. Erken dönem mushaf yazısında noktalama ve harekelemenin henüz yerleşmemiş olması, bazı lafızların birden fazla okuyuşa elverişli görünmesine yol açmıştır.[24] Ancak resm farkı ile kâtip hatasını özdeş görmek isabetli değildir. Çünkü resm, bilinçsiz bir yazım kusurundan ziyade erken mushaf imlasının tarihsel karakterini ve yazı sisteminin yapısal sınırlarını yansıtmaktadır.[25] Aynı şekilde lehçe farklılığı da Arap kabileleri arasındaki meşru kullanım çeşitliliğini ifade etmekte olup klasik kaynaklarda birçok tartışmalı yapının bu çerçevede açıklandığı görülmektedir. Dolayısıyla lehçe temelli bir kullanımı hata veya bozulma olarak nitelemek, erken dönem Arap dilinin çoğul yapısını tek biçimli bir dil standardına indirgemek anlamına gelmektedir.

Bu kavramsal ayrımın çalışmamız bakımından temel önemi kuşkusuz İslami ilimler geleneğinin söz konusu örnekleri kimi zaman lahn, kimi zaman i'râb, resm, lehçe veya kıraat farklılığı gibi farklı açıklama çerçeveleri içerisinde değerlendirmiş olmasıdır. Buna karşılık Goldziher, Nöldeke ve Jeffery'nin eserlerinde bu örneklerin çoğu doğrudan kâtip hatası iddiası bağlamında gündeme getirilmiştir. Bu nedenle makalenin başlığı, alt başlıkları ve örneklem yapısı, klasik literatürdeki tasnif mantığını yeniden üretmek amacıyla değil, ilgili oryantalistlerin meseleyi hangi çerçevede kurduklarını esas alarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte, onların kâtip hatası

[20] Bu konudaki en güncel çalışma için bk. Abdullah Refik Acar, *Mushaf İmlasında Kâtip Hataları Problemi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2026).
[21] Detaylı bilgi için bk. Mehmet Nafi Arslan, "Klasik Arap Edebiyatında 'Lahn' Konulu Rivayetler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 421-447.
[22] Bk. Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*.
[23] Ebû ʿAbdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *el-Cumel fi'n-nahv* (b.y.: y.y., 1995), 88; Ebû Bişr ʿAmr b. ʿOsmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyh, *el-Kitâb* (Kahire: Mu'essesetu'l-A'lemî, 1989), 1/289-290.
[24] Bu konuya kaynaklık eden ulusal çalışmalar için bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*; Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*.
[25] Harun Öğmüş, "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (2015), 9-28.

başlığı altında ele aldıkları verilerin klasik gelenekte aynı kavramsal kategori içinde değerlendirilmediğini baştan ortaya koymak hem tartışmanın sınırlarını netleştirmekte hem de oryantalist yorumların neden problemli görüldüğünü daha görünür hâle getirmektedir. Böylece araştırma hata vardır/yoktur ikiliğine sıkışmamakta, aynı verinin farklı ilmî geleneklerde nasıl farklı kavramsal statüler kazandığını da görünür kılmaktadır.

2. Oryantalistlerin Kâtip Hatası İddiaları

2.1. Goldziher'in Kıraatleri İnsanî Hatalarla Açıklama İddiası

Ignác Goldziher Kur'an'a yönelik bilimsel yaklaşımında, Kur'an metnini tarihsel, dilsel ve kültürel bağlamlarıyla değerlendirmeyi esas alarak kıraat farklılıklarını Batılı filolojik eleştiri yöntemleri çerçevesinde tahlil etmiştir. Goldziher, Kur'an'a yönelik yaklaşımında metni tarihsel, dilsel ve kültürel bağlamları içerisinde ele almakta, kıraat farklılıklarını da Batılı filolojik tenkit yöntemleri çerçevesinde yorumlamaktadır. Ona göre Kur'an metni, doğrudan nüzul anını aynen yansıtan sabit ve tamamlanmış bir yazılı yapıdan ziyade sözlü aktarımın baskın olduğu ve yazının henüz standartlaşmamış bir kayıt zemini olarak işlev gördüğü tarihsel bir süreç içinde teşekkül etmiştir. Bu nedenle Goldziher, kıraatler arasındaki farklılıkları istinsah sürecindeki teknik güçlükler, yazı sisteminin sınırlılıkları, noktalama ve harekeleme sisteminin henüz gelişmemiş olması gibi unsurların bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Ancak burada dikkat çekici olan husus, Goldziher'in bir taraftan metni yazıyla ilişkili bir aktarım sürecinin ürünü olarak görmesi, diğer taraftan ise bu yazılı zeminin henüz yerleşik ve istikrarlı bir gelenek oluşturmadığını varsaymasıdır. Dolayısıyla onun yaklaşımı, tam anlamıyla teşekkül etmiş bir yazılı gelenek fikrinden öte sözlü aktarım ile sınırlı ve standartlaşmamış yazı pratiği arasındaki geçişken bir yapıya dayanmaktadır.[26]

Goldziher, Kur'an metnindeki belirli kıraatlerin nahiv kurallarıyla bağdaşmadığını savunmakta ve bu durumu, erken dönem metin aktarım sürecindeki kâtip tasarruflarından kaynaklanan müstensih hataları (scribal errors) olarak nitelendirmektedir.[27] Nitekim Zadeh'in aktardığına göre, Goldziher yöntemini 19. yüzyıl Batı filolojisinin metin merkezli tenkit yöntemleriyle harmanlayarak kıraatlere yönelik disiplinler arası ve eleştirel bir perspektif geliştirmektedir.[28] Çünkü Goldziher'e göre zamanla ortaya çıkan bu kıraat varyantları, bilinçli ve kontrollü bir anlam çeşitliliğinin ürünü olmaktan ziyade noktalama ve harekelemeden yoksun, erken dönem yazı sistemine bağlı olarak gelişen belirsizliklerin bir sonucu[29] olarak şekillenmiş, ortaya çıkan bazı ihtilaflı kıraatler, metnin istinsahı sırasında karşılaşılan ihmalkârlık, unutkanlık ve yazımdaki insanî faktörler (*lapsus calami*) neticesinde zarar görmüş/yanlış yazılmış bir metnin inşasına yönelik çabaların ürünü olmuştur.[30]

Goldziher'in kâtip hatası olarak ele aldığı örnek, Nisâ 4/162 ayetinde geçen "وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" ifadesidir. Ona göre atıf gereği kelimenin merfu; "وَالْمُقِيمُونَ" şeklinde gelmesi gerekirken mansûb kullanımı, metnin yazımı sırasında oluşmuş bir hata ihtimaline işaret etmektedir. Nitekim Goldziher iddiasını şu cümlelerle net bir biçimde sunmaktadır: "Kur'an'daki farklı kıraatlerin kâtiplerin dikkatsiz işlemlerine dayandığı açıkça ortaya konmuştur ve önerilen kıraatler hatalı

[26] Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, 1-21.
[27] Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, 20-21.
[28] Travis Zadeh, "Quranic Studies and the Literary Turn", *Journal of the American Oriental Society* 135/2 (2015), 329.
[29] Bu konuda geniş bilgi için bk. Alain George, "Coloured Dots and the Question of Regional Origins in Early Qur'ans (Part I)", *Journal of Qur'anic Studies* 17/1 (2015), 1-44; Nick Posegay, "The Marking of Poetry: A Rare Vocalization System from an Early Qur'ān Manuscript in Chicago, Paris, and Doha", *Journal of Qur'anic Studies* 26/11 (2021), 119-123.
[30] Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, 20.

kopyalama sonucu bozulmuş olan orijinal metni yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır."[31] Dahası, ilk dönemde dilciler bu i'rab uyumsuzluklarını sorun etmezken sonraki dönemde ortaya çıkan dil ekolleri[32] ise bu tür uyumsuzlukları gidermek için Arap diline sonradan kurallar koymuşlardır.[33] Söz konusu dilsel müdahaleler, Kur'an'ın ilk defa yazılı bir forma kavuşturulması hedefiyle bağlantılı biçimde metnin tek merkezden standardize edilmesini öngören merkeziyetçi bir yönelimi de yansıtmaktadır.[34]

Golzdiher'in Nisâ Sûresi 4/162 ayetindeki "وَالْمُقِيمِينَ" kelimesine dair yorumu, metin tenkidi açısından bazı metodolojik izahlar gerektirmektedir. Her şeyden önce bu kullanım, yalnızca tek bir nüshada değil bazı sahabe mushaflarında ve erken dönem resmü'l-mushaf nüshalarında "وَالْمُقِيمِينَ" şeklinde yer almakta olup kıraat imamları tarafından da bu ayet mansûb olarak okunmaktadır.[35] Ayrıca, İbn Mesʿûd (öl. 32/652-53) ve Hasan el-Basrî (öl. 110/728) gibi sahabe ve tabiîn okuyuş örneklerinde merfû "وَالْمُقِيمُونَ" okuyuşunun da nakledilmiş olması,[36] konunun bir yazım hatasından öte erken dönem Arap toplumundaki mevcut lehçe farklılıklarının bir okuyuş tercihi olduğunu göstermektedir.

Klasik dönem Arap dil otoriteleri ise bu ayetteki kullanımı Arap dilinin doğal ifade genişliğinin, yerel dil çeşitliliğinin ve kullanım esnekliğinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir.[37] Söz gelimi Sîbeveyhi (öl.180/797) söyleme dair bu gramatik değişimlerin Araplar arasında bilinen kullanım türleri olduğunu ifade etmiş ve bazı yerlerde, "nasb ile okunsa daha beliğ olurdu" veya "ref' ile okunsa daha güzel olurdu" şeklinde değerlendirmelerde bulunarak meselenin bir hata tespiti değil, i'râb ve belâgat bakımından tercih edilebilirlik konusu olduğunu vurgulamaktadır.[38] Taberî (öl. 310/923) ise ilgili i'râb meselesine dair iki önemli izah sunmaktadır: Birincisi, nasbın medh/övgü maksadıyla yapılmış olmasıdır. Bu kullanım, lafzın semantik yoğunluğunu artırma ve metin içerisinde dikkat çekici bir vurgu oluşturma amacı taşır. İkincisi ise takdirî bir fiilin mef'ûlüdür, yani "أَعْنِي" gibi hazfedilmiş bir fiilin nesnesidir.[39] Bu iki açıklama ise Taberî'den çok önce Halîl b. Ahmed (öl. 170/787) ve Sîbeveyhi gibi Arap dilinin kurucu otoriteleri tarafından sistemli bir biçimde eserlerinde işlenmiştir.[40] Nitekim Sîbeveyhi'nin " النصب على المدح/النصب على

[31] Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, 20-21.
[32] Dil ekolleri hakkında geniş bilgi için bk. Jonathan Owens, *Early Arabic Grammatical Theory: Heterogeneity and Standardization* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1990).
[33] Goldziher, *Schools of Koranic Commentators*, 20.
[34] Detaylı bilgi için bk. James A. Bellamy, "Textual Criticism of the Koran", *Journal of the American Oriental Society* 121/1 (2001), 1-6; Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 49-56.
[35] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/685.
[36] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/680; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/590; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/318, 322-323.
[37] Halîl b. Ahmed, *el-Cumel fi'n-nahv*, 88; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/289-290; İbn Kuteybe, *Teʾvîlu muşkili'l-Kurʾân*, 54; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 7/680-685; Ebû'l-Munẕir Seleme b. Muslim es-Suhârî, *el-İbâne fi'l luğati'l-'arabiyye*, ed. 'Abdulkerim Halife vd. (Amman-Ürdün: Vizâretu't Türâsi'l Kavmî ve's-Sekâfe, 1999), 1/418; Ebû ʿAbdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, 2003), 2/240; Ebu'l-Bekā Muhibbüddîn Abdullāh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî el-Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.), 1/78; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 2/132-133.
[38] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/289-290.
[39] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/680-685; farklı örnekler için bk. Suhârî, *el-İbâne*, 1/418.
[40] Halîl b. Ahmed, *el-Cumel fi'n-nahv*, 88; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/289-290.

الذم" başlıkları altında incelediği bu kural, Arap hitabet geleneğinde özel bir vurgu formu olarak kullanılmış[41] ve kıraat otoriteleri tarafından da kabul görmüştür.[42]

Diğer bir açıdan, kelamın akışı ve terkip yapısı genişledikçe vurguyu artırmak amacıyla i'râb formlarında değişikliğe gitmek Arap dilinde kullanılagelen üsluplardandır.[43] Nitekim Bakara 2/177 ayetindeki bu yapısal benzerlik, dilsel bir tercihin Kur'an'ın belâgat sistemi içerisinde bilinçli ve sistematik biçimde kullanıldığını doğrulamaktadır. Dolayısıyla ayetin kelime diziliminde merfû olarak gelen "وَالْمُوفُونَ" ifadesinden sonra "وَالصَّابِرِينَ" kelimesinin mansûb olarak zikredilmesi zahirde gramatik bir uyumsuzluk teşkil etse de ayetteki i'râb değişimi ile pasaj içindeki belli bir unsura semantik bir vurgu yapıldığını göstermektedir. Bu örnekteki kullanım ise Arapların kimi zaman yergi (*zem*) kimi zaman da övgü (*medh*) için başvurduğu bir metottur.[44] Nitekim, Süyûtî'nin Ebû Ali Fârisî'den (öl. 377/987) naklettiğine göre övgü ve yergi kullanımlarında sıfatların önceki kelimeye bağlanmayıp farklı bir i'râbla gelmesi, klasik dilciler nezdinde bilinçli bir üslûp tercihidir.[45] Çünkü i'râbdaki vecih farklılığı anlam yelpazesini zenginleştirdiği gibi, itnâbın hedeflediği vurgu ve açıklık gibi unsurların söylemde daha yetkin bir şekilde temsil edilmesine imkân tanımaktadır.[46] Dolayısıyla Kur'an'daki i'râb farklılıkları, dilin tabiatıyla ve dönemin Arap toplumunda hâkim olan sözlü ifade biçimlerinin yapısal imkânlarıyla doğrudan ilişkilidir.

Öte yandan, bu tür kullanımlara yergi amacıyla da rastlanılmaktadır.[47] Örneğin Tebbet 111/4 ayetindeki "حَمَّالَةَ الْحَطَبِ" ifadesinin mansûb şeklinde gelişi Süyûtî'ye göre aynı gramer mekanizmasına dayanmakta olup[48] Fahreddîn Râzî de (öl. 606/1210), bu i'râbın fasih ve edebî bir vurgu olduğunu belirtmektedir.[49] Zemahşerî (öl. 538/1144) ise buna benzer örneklerdeki kıraat farklılıklarını yazım hatasına bağlayanları eleştirerek, bu yaklaşımı Arap dili bilgisindeki yetersizliğe dayandırmaktadır.[50]

Sonuç olarak Goldziher'in ayetteki kullanımı salt bir kâtip hatası olarak nitelendirmesi, erken dönem dil çeşitliliğini, sözlü kullanımın belirleyiciliğini ve bu zeminin antropolojik arka planını yeterince dikkate almayan indirgemeci bir okuma biçimine dayanmaktadır. Bilinir ki Araplar, söz

[41] İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, 39; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/87, 7/680; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu* (Beyrut: 'âlemu'l-Kutub, 1988), 1/247; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, ed. Muhammed 'Alî Beydûn (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 2000), 1/91; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/143; Ebû Bekr el-Kâdî Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân* ('Ammân- Beyrut: Dâru'l-Feth, 2001), 2/554; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân* (Beyrut: İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2002), 2/52; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâ'i Turâsi'l-'Arabî, ts.), 2/97, 3/389; Muhammed Türkmen, *Sîbeveyh'in Âyet ve Kıraatlere Yaklaşımı* (Ankara: İksad Yayınları, 2022), 228-233; Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*, 131-140.

[42] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye* (b.y.: Mecmu'Atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 2008), 1/561; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân* (Muessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 1/118.

[43] Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/52; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/87; Ebû Muhammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/206; Muhammed Senâ'ullâh el-Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî* (b.y.: y.y., 1991), 1/177.

[44] Örnekler için bk. Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*, 131-143.

[45] Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Mu'tereku'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1988), 1/268.

[46] Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Itnâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/215-219.

[47] Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzû'âti'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 2/440; Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akîle el-Mekkî İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Şârika: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Câmi'atü'ş-Şârika, 2006), 6/155.

[48] Suyûtî, *el-İtkân*, 3/236; Suyûtî, *Mu'tereku'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*, 1/268.

[49] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/219-220.

[50] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/590; Oğuzhan Ş. Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 369.

inşasında anlam nüanslarına yönelen ve kelamı salt nahiv kalıplarına hapsetmeyen bir söylem geleneğine sahiplerdir.[51] Bu sebeple erken dönem Arap mütearifesinde dil, yazılı kuralların değil sözlü kullanımın belirlediği bir yeti olmuştur. Zira dil, bağlamsal gerekliliklerin etkisi altındadır ve söylemin oluşumuna doğrudan etki etmektedir.[52] Dolayısıyla mushaf imlâsında karşılaşılan bu tür sıra dışı kullanımlar ne vahyin tahrife uğradığına ne de kâtiplerin yanılgısına delalet etmektedir; aksine söz konusu yazım biçimleri, nüzul ve tedvin döneminin lehçe çeşitliliğini ve erken Arap yazı pratiğinin imkânlarını yansıtan tarihsel göstergeler olarak değerlendirilmelidir.

2.2. Nöldeke'nin Kıraatlerin Kâtip Hatalarından Kaynaklandığı İddiası

Nöldeke, oryantalist Kur'an araştırmalarında bir dönüm noktası olarak bilinmektedir.[53] O, eserlerinde Kur'an metninin teşekkülü, tertibi, surelerin kaynağı ve sıralaması ile kıraat meselelerini tarihî bağlam içinde ele alırken aynı zamanda dönemin Arap yarımadasındaki toplumsal ve dinî dinamikleri analiz etmekledir.[54] Nitekim Ibn Warraq'a göre Nöldeke'nin vahyin yazım sürecine dair incelemeleri ve metnin retoriğine dair yorumları, sonraki araştırmacıların tarihselci okuma çizgisini beslemiş ve onun Batı'da Kur'an eleştirisinin kurucu isimlerinden biri olarak anılmasını sağlamıştır.[55]

Nöldeke, Kur'an metninde kâtip hataları bulunduğu iddiasını eserinde yer verdiği şu ifadelerle sistematik bir çerçeveye oturtmaktadır: "Müslümanlar erken dönemde Halife Osman mushafının kusursuz olmadığını fark etmişlerdir."[56] O bu iddiasını doğrudan Hz. Osman ve Hz. Aişe'ye atfedilen ve kâtip hatası şeklinde yorumlanan rivayetlere[57] dayandırmaktadır. Ona göre önde gelen sahabeye ait bu gibi rivayetler, mushafın dilbilimsel açıdan eksik ve hatalı olduğunun kanıtıdır; kıraat ise bu kusurların yorumlanmasıyla meydana gelmiş bir ilim dalıdır.[58] Bu savlar ise Nöldeke'nin eserinde kullandığı şu ifadelerle belirgin bir görünüm kazanmaktadır: "Bahse konu olan rivayetlerin tümü, metin yanlış bile olsa Halife Osman'ın yaptığı resmî mushaf tashihinin geri dönülmez bir gerçek olarak kalması gerektiği düşüncesine dayanır ve bu rivayetlerde belirgin bir apolojik (savunmacı) eğilim vardır."[59]

Diğer bir açıdan Nöldeke kıraat tarihine[60] ilişkin kâtip hatası görüşünü şöyle bir kurguyla desteklemektedir: "Okuyuş ihtilaflarında ve mushafın tertibi sürecinde herhangi bir kusur veya eksiklik gündeme geldiğinde sorumluluk hiçbir zaman doğrudan Peygamber'e ya da Halife Osman'ın başkanlığındaki resmî heyete isnad edilmemiştir. Bunun aksine kâtiplerin dikkatsizliğine dair ihtimaller ön plana çıkarılmıştır."[61] Nöldeke bu yaklaşımı, metin içerisindeki

[51] Suhârî, *el-İbâne*, 1/418.
[52] Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*, 16.
[53] Emmanuelle Stefanidis, "The Qur'an Made Linear: A Study of the Geschichte des Qorâns' Chronological Reordering", *Journal of Quranic Studies* 10/2 (2008), 1-22; Gabriel Said Reynolds, "The History of the Qur'ān by Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer, and Otto Prietzl; edited and translated by Wolfgang H. Behn", *Ilahiyat Studies* 5/2 (2014), 251-252; Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 55-56.
[54] Müslüm Yıldırım, "Geschichte des Qorâns (Kur'ân Tarihi)'ın Kaynakları -İslâmî Kaynaklar", *Diyanet İlmi Dergi* 55/2 (2019), 259-311; Mustafa Shah, "The Corpus of Qur'anic Readings (qirā'āt): History, Synthesis, and Authentication", *The Oxford Handbook of Qur'anic Studies*, ed. Mustafa Shah-Muhammad Abdel Haleem (Oxford: Oxford University Press, 2020), 203-204.
[55] Ibn Warraq, "Theodor Nöldeke: Father of Qur'anic Criticism", *Free Inquiry* 22/2 (2002), 54.
[56] Theodor Nöldeke, *Sketches from Eastern History*, çev. John Sutherland Black (London, Edinburgh: Adam and Charles Black, 1892), 52-53; Nöldeke vd., *The History of the Qur'an*, 389; bu tür tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 56.
[57] Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*, 95; Ebû 'Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 287; İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, 25; Sa'îd b. Mansûr, *es-Sunen*, 6/1507; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/320; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/318, 322-323.
[58] Nöldeke vd., *The History of the Qur'an,* 390.
[59] Nöldeke vd., *The History of the Qur'an,* 476-477.
[60] Bu konu hakkında geniş bir çalışma için bk. Yıldırım, "Geschichte des Qorâns (Kur'ân Tarihi)'ın Kaynakları -İslâmî Kaynaklar", 259-311.
[61] Nöldeke vd., *The History of the Qur'ân*, 391-392.

problemli addedilen bölümlere yönelik sorumluluğu vahiy otoritesinden uzaklaştırıp tali unsurlara yöneltme çabası olarak, savunmacı bir refleks biçiminde değerlendirmiştir. Çünkü ona göre, zamanla bu tür rivayetlerin metin güvenilirliği açısından rahatsızlık uyandırmaya başlaması yeni bir savunma evresini gerekli kılmış, bu aşamada metnin lafzı sabit bırakılarak, kıraat farklılıkları üzerinden okunuşunun değiştirilmesi suretiyle yeni anlamlar inşa edilmeye çalışılmış, böylece kıraatler hem metne açıklık getirme hem de onu savunma aracı olarak işlev kazanmıştır. Nöldeke, bu sürecin izlerini de takip ederek şunları eklemektedir: "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) kâtip hatası rivayetlerini sadece aktarmayı tercih ederken Taberî ve İbnü'l-Enbârî (öl. 327/939) gibi âlimler, resmü'l-mushafı savunma refleksiyle hareket etmeye başlamışlardır. Sonuç itibariyle, metindeki problemlere ilişkin rivayetler ya yeniden yorumlanmış ya da sahih olmadıkları gerekçesiyle tamamen reddedilmiştir."[62]

Nöldeke'ye göre Bakara Sûresi'nin 2/172 ayetinde, önce merfû olarak okunan "وَالْمُوفُونَ" ifadesinden sonra "وَالصَّابِرِينَ" kelimesinin mansûb oluşu zahirde uyumsuz bir gramatik durum oluşturmaktadır ki bu meseleyi yukarıda izah etmeye gayret ettik. Onun ele aldığı diğer bir örnek ise Tâhâ Sûresi 20/63 ayetidir. Ona göre ayette geçen "إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ" kullanımı, Arap dilbilgisi kurallarıyla bağdaşmaması sebebiyle kâtip hataları arasında zikredilmiştir.[63] Ancak bu tür bir niteleme, ayetin Arap dilinin tarihsel varyantları, lehçe farklılıkları ve klasik nahiv literatüründe geliştirilen izahlar çerçevesinde ele alındığında meselenin yalnızca kâtip hatası iddiasıyla açıklanamayacak kadar geniş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Tartışmanın odak noktasını oluşturan Tâhâ Sûresi 20/63'teki "إِنْ هَذَانِ" kullanımı, Arap dil kurallarına göre atıf gereği mushafa "إِنْ هَذَيْنِ" şeklinde yazılması beklenmiştir. Fakat kural dışı bu kullanım, klasik Arap dilcileri tarafından farklı lehçe özelliklerine dayanan meşru bir uygulama olarak izah edilmiştir. Örneğin Halîl b. Ahmed'in belirttiği üzere bazı Arap toplulukları "إِنْ" edatını "illâ / ancak" anlamında, olumsuzluk edatı olarak kullanmıştır. Bu durumda ayetin anlamı: "ما هذان إلا ساحران": "Bu ikisi ancak birer sihirbazdır" şeklinde olur ve bu kullanım Arap şiirinde de sabittir:

> "أَمْسَى أبانُ ذليلاً بَعْدَ عزّته ... وإن أبانُ لَمِنْ أَعْلاجِ سوراء"
>
> "Ebân, haşmet ve ululuğunun ardından zelil ve perişan oldu.
>
> Hâlbuki Ebân, daha önce Sûrâ'nın güçlü ve çetin yiğitlerindendi."[64]

Halîl b. Ahmed'in örnek olarak sunduğu bu kullanımda görüldüğü üzere, "إنّ" edatı, cevap ve tasdik anlamı içeren bir ifade olarak kullanılmıştır.[65] Ayrıca klasik kaynaklarda Abdullah b. Zübeyr'e (öl. 73/692) atfedilen kıssa da bu duruma örnek gösterilmektedir. Rivayete göre bir bedevî ona gelerek yardım talebinde bulunmuş fakat isteği yerine getirilmemiştir. Bunun üzerine öfkelenen bedevî şöyle seslenmiştir: "لعن الله ناقة حملتني إليك" "*Allah beni sana getiren deveye lanet etsin!*" İbn Zübeyr ise sakin bir tavırla şu ifadeyle karşılık vermiştir: "إنّ وراكبَها" "*Evet, binicisine*

[62] Nöldeke vd., *The History of the Qur'ân*, 390-392.
[63] Gramer hatalarıyla ilgili bu ayetler ve benzeri örnekler için bk. Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*, 131-137.
[64] "أغلاج سوراء" kimi rivayetlerde "أعلاج سودان" olarak geçmektedir, bu durumda şiirin tercümesi şu şekilde olur: "Abân, izzetinden sonra zelil hâle düştü; Abân ancak, Sudanlı kölelerden başkası değildir."; bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî İbn Hişâm en-Nahvî, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 306.
[65] Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn* (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 8/397-398.

de."[66] Görüldüğü üzere burada "إنّ" edatı, "evet, öyledir" anlamında bir cevap niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla Halîl b. Ahmed'e göre, bu kullanımdaki "إنّ" edatı karşılık ve tasdik ifade ettiği için cümle içinde i'râb yönünden bir etkisi söz konusu değildir.[67]

Kur'an ilimleri alanındaki eserleriyle bilinen İbn Kuteybe'ye göre ilgili ayetteki durum, Benî'l-Hâris b. Ka'b kabilesine ait bir kullanımdır. Çünkü onlar şöyle derler: "مررت برجلان" (*İki adama uğradım*), "أخذت منه درهمان" (*Ondan iki dirhem aldım*), "جلست بين يداه" (*Onun huzurunda oturdum*), "ركبت علاه" (*Onun üzerine bindim*). İbn Kuteybe durumu sadece lehçe açısından ele almamakta ayetin kıraatlerde var olan farklı okuyuşlarını da dile getirmektedir: Ebû Amr b. el-Alâ (öl. 154/771) ve İsa b. Ömer (öl. 149/766) "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ" şeklinde okumuşlardır.[68] Ayrıca bu kıraat vecihlerini Zeccâc (öl. 311/923) ve Râzî de eserlerinde ifade etmektedir.[69] Ek olarak ayetteki bu kullanımı İbn Kuteybe, Arap şiirinden şu örnekle desteklemektedir:[70]

"تزوّد منّا بين أذناه ضربةً / دعته إلى هابِي التراب عقيم"

Tarafımızdan iki kulağının arasına (başına) indirilen bir darbe aldı/

Şiddetli harp onu toprağın koynuna girmeye çağırdı."[71]

Bu beyitte "iki kulak arası" anlamına gelen "بين أذناه" ifadesi, Benî'l-Hâris lehçesiyle paralel bir tesniye kullanımı göstermektedir. Böylece ona göre Kur'an'daki bu kullanım, Arapçanın lehçeler arası zenginliğinin resmü'l-mushafa yansıyan açık bir örneğidir.[72]

Arap dili ve edebiyatı alimlerinden Zeccâc ise "إِنَّ هَذَانِ" şeklindeki "inne" edatının şeddeli ve "hâzâni" kelimesinin merfû okunması hususuna, Benî Kinâne lehçesini delil getirmiştir. Zira lehçe içerisinde şu kullanımların varlığı rivayet edilmektedir: "ضَرَبْتُهُ بَيْنَ أُذْنَاهُ", "مَنْ يَشْتَرِي مِنِّي الْخُفَّانِ". Klasik nahiv âlimleri ise bu örnekte gizli bir zamirin var olduğu yorumunu yapmışlar, böylece ayetteki okuyuşun "إنَّه هذان لساحران" şeklinde geldiğini dile getirmişlerdir.[73] Çünkü Zeccâc'tan rivayetle dil alimlerine göre "إِنَّ" edatının kullanımı bu ayette "نَعَمْ" (evet) anlamındadır, dolayısıyla cümle şu şiirde de geçtiği üzere "evet, bu ikisi (Hz. Musa ve Hz. Harun) sihirbazdır" şeklinde anlaşılmalıdır:

"ويَقُلْنَ شَيْب قد علاكَ وقد كَبِرْتَ فقلت إنَّه"

"Kadınlar 'Saçın ağarmış, ihtiyarlık seni büsbütün kaplamış' derler.

Ben de 'evet, öyledir' dedim."

Zeccâc konuya dair kendi görüşlerini ise şu şekilde ifade etmektedir: "Benim görüşüme gelince bu açıklamayı iki hocama da sundum[74] ve açıklamalarımın bu konudaki en güçlü görüş olduğunu

[66] Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Temîm el-Ensârî Husrî el-Kayravânî, *Zehru'l-adâb ve semeru'l-elbâb* (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, ts.), 2/520.
[67] Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Me'ânî'l-hurûf* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1984), 1/17.
[68] İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, 1/36-42.
[69] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/361; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer et-Teymî Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 1999), 22/65.
[70] Aynı şiir farklı kaynaklarda da kullanılmıştır: Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *Huccetu'l-kırâ'ât* (b.y.: Dâru'r-Risâle, ts.), 454; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 22/66.
[71] Halîl b. Ahmed, *el-Cumel fi'n-nahv*, 158; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*, 95; Ebû 'Abdullâh el-Huseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *İ'râbu'l-kıra'âti's-seb' ve 'İlelihâ* (Mektebetu'l-Hâncî, 1992), 2/36; İbn Zencele, *Huccetu'l-kırâ'ât*, 454.
[72] İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, 1/38-39.
[73] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/363.
[74] "İki hocam" şeklinde atıf yaptığı âlimler; Kûfe ekolünün önderlerinden Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî (ö. 291/904) (Sa'leb) ve Basra ekolünün öncülerinden Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900).

ifade ettiler."[75] Dolayısıyla ona göre ayetteki "نعم", "إنّ" (evet) anlamını karşılamak üzere kullanılmaktadır. Nitekim ayetteki "لَسَاحِرَانِ" kullanımında var olan "lam" harfi bu kullanımı destekleyen unsurdur. Dolayısıyla Zeccâc'a göre anlam: "Evet, bu ikisi mutlaka sihirbazdır." şeklinde anlaşılmalıdır.

Sonuç olarak klasik Arap dili ve kıraat literatüründeki söz konusu kullanımlar Nöldeke'nin iddiasının aksine metinsel bir hata veya yazım kusuru olarak değil, lehçe farklılıkları ve dilsel kullanım çeşitliliği çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu veriler, kâtip hatası iddiası ile dilsel çeşitlilik temelli yaklaşımlar arasındaki metodolojik farkı açık biçimde ortaya koymaktadır.

2.3. Jeffery'nin Kıraatlerin İstinsah Sürecinin Bir Sonucu Olduğu İddiası

Arthur Jeffery, Kur'an'ın metinleşme süreciyle ilgili çalışmalarıyla 20. yüzyıl oryantalist literatüründe belirleyici bir yere sahiptir.[76] Eserlerinde Kur'an metninin oluşum sürecini tarihsel, filolojik ve karşılaştırmalı yöntemlerle irdeleyen Jeffery, kıraat farklılıklarını bu sürecin kritik delilleri olarak görmektedir.[77] Jeffery, Kur'an'ı antik dünyanın hem teolojik hem de dilsel bir mirası olarak Süryanice, İbranice, Habeşçe ve Farsça'nın etkisiyle harmanlanmış teknik ve zengin bir metin olarak addetmekte[78] ve kıraat farklılıklarını metnin standartlaşma sürecinden önceki karmaşık fakat zengin tarihsel biçimlerini gün yüzüne çıkaran bilimsel birer anahtar olarak konumlandırarak nüzul sonrası dönemde ortaya çıkan yazı biçimleri, imlâ farklılıkları ve resm uygulamalarının metin üzerinde dönüştürücü etkileri olduğunu savunmaktadır.[79]

Jeffery, derlediği kıraatlerin sıhhati konusunda diğer iki oryantaliste göre daha temkinli bir metodoloji izlemektedir.[80] Bazı kıraatlerin dilbilimciler tarafından Hz. Osman dönemi sonrasında meydana getirilip prestij kazanması için erken dönem otoritelerine atfedilmiş olabileceğinden şüphelenmektedir.[81] Buna ilaveten, şâz kıraatlerin aktarımında sahih kıraatlerdeki titizliğin gösterilmemesi nedeniyle hatalar olabileceğini belirtmektedir.[82] O ayrıca eserinde modern Müslüman âlimlerin kıraat varyantlarını yorum kabilinden görme eğilimini eleştirerek bu kolaycı yaklaşımları reddetmekte, bu varyantların Hz. Osman öncesi metin çeşitliliğinin kanıtları olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.[83]

Jeffery Kur'an metninin tarihsel oluşum sürecini incelerken, kıraat farklılıklarının bir kısmını istinsah esnasında ortaya çıkan yazım hatalarına dayandırmaktadır. Onun gayretiyle elimize ulaşan *Kitâbü'l-Mebânî* adlı eserde, "التَّابُوت" kelimesinin yazımıyla ilgili tartışmanın Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' süreci sırasında vuku bulduğu iddia edilmektedir.[84] Söz konusu bulgu, Jeffery'nin meşguliyetinin ihtilaflı varyantlara dair salt bir tedvin ve kataloglama faaliyeti

[75] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/363.
[76] Mesut Okumuş, "Arthur Jeffery ve Kur'an Çalışmaları Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 125; Patrick J. Ryan, "Arthur Jeffery: A Missionary Islamicist", *The Muslim World* 108/3 (2018), 514-515.
[77] Jeffery, *Materials*, 14-15.
[78] Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān* (Baroda: Oriental Institute, 1938), 38.
[79] Jeffery, *Materials*, 8-9.
[80] Detaylı bilgi için bk. Bilal Gökkır, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2013), 9-28.
[81] Jeffery, *Materials*, 15.
[82] Jeffery, *Materials*, 16.
[83] Jeffery, *Materials*, 9-10.
[84] Arthur Jeffery (ed.), *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve mukaddimetü İbn Atiyye* (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1373/1954), 21-22; Ayrıca bk. Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 (2002), 86.

olmanın ötesine geçtiğini, metinsel varyasyonların art zamanlı evrimine ve metin tarihi içindeki dönüşüm güzergâhına titizlikle odaklandığını açıkça ortaya koymaktadır.[85]

Jeffery'ye göre, Halife Osman öncesi mushaflara nispet edilen varyantların günümüze ulaşan kısmı hem çok sınırlıdır hem de aktarım sürecinde normatif bir elemeden geçmiştir. Muhtemeldir ki elimizdeki farklı kıraat örnekleri resmü'l-mushafın dışındaki okuyuşları daha az yansıtmaktadır.[86] Buna rağmen Jeffery, mevcut derlemelerin Kur'an metninin erken teşekkül safhalarını araştırmak için asgari düzeyde işlevsel bir başlangıç verisi sunduğunu savunmaktadır.[87] Bu çerçevede onun yaptığı analizler, Batıda oldukça yaygın olan klasik anlamda bir metin tenkidi (*textual criticism*) ile filolojik analiz (*philological analysis*)[88] arasında konumlanmaktadır. Bir yandan tarihî varyantları tespit edip bu varyantların hangi yazım süreci veya zaman diliminde oluştuğunu belirlemeye çalışırken, öte yandan bu varyantların semantik etkileri ve dilsel evrimi üzerine de yorumlar geliştirmektedir.[89] Bu sebeple, kıraatlerdeki bazı okunuşların, uzman olmayan kişilerce dikkatle yazıya geçirilememiş olan metni düzeltme çabasıyla ortaya atıldığını belirtmektedir.[90]

Jeffery'nin iddiaları, farklı açılardan hareketle çok boyutlu bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Birincisi, klasik Arap dili mantığında kıyasa aykırı görülen yazım ve okuyuş örneklerini yazımı gerçekleştiren kişilerin konunun uzmanı olmamasına bağlamak,[91] indirgemeci ve yüzeysel bir yaklaşımdır.[92] Çünkü Hz. Osman, mushafın istinsahı gibi son derece kritik bir süreci gelişigüzel bir tasarrufla yürütmemiş, bilakis dönemin önde gelen sahabesiyle istişare ederek bu görevi ehliyet ve liyakat sahibi kimselere tevdi etmiştir.[93] Bu bağlamda Hz. Osman komisyona seçilecek kişilerin belirlenmesi hususunda sahabeye "İçinizde en güzel yazan kimdir?" ve "Arap dili bakımından en fasih olan kimdir?" şeklinde sorular yöneltmiş, böylece hem yazım maharetine hem de fesahat bilincine sahip kimselerin bir araya getirilmesini sağlamıştır.[94]

Zeccâc ve Taberî gibi klasik Arap dilcileri ve müfessirleri nezdinde Kur'an nassında tashih gerektirecek türden dilsel hataların bulunduğu iddiası, metodolojik ve teolojik açıdan kabul edilebilir bir yaklaşım değildir. Çünkü onlara göre Kur'an'ı iki kapak arasına getirip istinsah

[85] İshak Kızılaslan, "Erken Dönem Kur'an Yazımına Dair Oryantalist Yaklaşımlar", *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/2 (2020), 188.
[86] Jeffery, *Materials*, 16.
[87] Jeffery, *Materials*, 17.
[88] Batıda kutsal metin tenkidi hakkında yapılmış bazı çalışmalar için bk. Peter Enns, "Protestantism and Biblical Criticism: One Perspective on a Difficult Dialogue", *The Bible and the Believer: How to Read the Bible Critically and Religiously*, ed. Marc Zvi Brettler vd. (Oxford University Press, 2012); Marc Zvi Brettler vd., "The Historical-Critical Reading of the Hebrew Bible/Old Testament", *The Bible and the Believer: How to Read the Bible Critically and Religiously*, ed. Marc Zvi Brettler vd. (Oxford University Press, 2012); Bénédicte Lemmelijn, "Textual Criticism", *The Oxford Handbook of the Septuagint*, ed. Alison G. Salvesen-Timothy Michael Law (Oxford University Press, 2021); Tareq Moqbel, "Oral Reading Traditions and Scriptural Hermeneutics: The Exegetical Significance of the Pausal Systems in the Hebrew Bible and the Qur'ān", *Journal of Semitic Studies* 69/1 (2024), 331-359.
[89] Mufrodi Mufrodi vd., "Orientalism and The Challenge to The Originality of The Al-Qur'an Lexicon: A Critical Study Of Western Philological Approaches", *Journal of Islamic Studies and Civilization* 2/2 (2024), 123-124.
[90] Jeffery, *Materials*. Preface, VIII. Jeffery burada "*negligence of the scribe*" ifadesini kullanarak, mushaftaki bazı farklılıkları net bir şekilde kâtip hatasıyla ilişkilendirmiştir.
[91] Bu görüş çok önceden Râğıb el-Isfehânî tarafından dile getirilmiştir; bk. Ebü'l-Ḳâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıb el-Isfehânî, *Muhâdarâtu'l-udebâ' ve muhâverâtu'ş-şu'arâ' ve'l-buleğâ* (Beyrut: Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1999), 2/449.
[92] Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 276.
[93] Ziya Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 252-254; Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 131; Mehmet Emin Maşalı, "Kur'ân Vahyinin Kitaplaşması ve Kıraatler", *Kur'an Vahyi*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, 2017), 235-237.
[94] Ebû Bekr Abdullāh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif* (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002), 101-102; Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Murşidu'l-vecîz 'ilâ 'ulûmin tete'allaku bi'l-kitâbi'l-'azîz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1395/1975), 65.

edenler, o dönemdeki Arap dili kültürüne vâkıf kimseler[95] ve vahyin nüzul sürecine bizzat şahitlik eden Hz. Peygamber'in ashabıdır.[96] Dolayısıyla böyle bir topluluğun mushafta bulunduğu iddia edilen hataları tespit etmelerine rağmen düzeltmeksizin sonraki nesillere bırakmış olmaları hem tarihsel hem de bilimsel açıdan inandırıcılıktan uzaktır. Öyleyse bu durumu, E. Dindi'nin de ileri sürdüğü gibi erken dönem Arap dil antropolojisinin, onların dili kullanım âdet ve geleneklerinin bir yansıması olarak anlamak daha doğru olacaktır.[97]

İkincisi, üç oryantalisttin de iddiasını desteklemek üzere kullandığı kâtip hatası rivayetlerinin sıhhati meselesidir. Yukarıda geçen Hz. Aişe ve Hz. Osman rivayetlerini ele alan İslam âlimleri, özellikle sened problemleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Maşalı'nın aktardığı üzere Bâkıllânî (öl. 403/1013) "Hz. Osman rivayetinin senedinde cerh-ta'dîl açısından problemli râviler bulunduğunu ve bu sebeple rivayetin zayıf hadis çeşitlerinden muzdarib ve mürsel olarak nitelendirildiğini" belirmiş ve "haber-i vâhid konumundaki bu rivayetin Kur'an'ın mushaflaşma sürecine dair iddialar için müstakil bir değer taşımayacağını vurgulamıştır"[98] Benzer şekilde Dânî (öl. 444/1053) de rivayetin hem isnad hem de içerik bakımından Hz. Osman'a nispetinin problemli olduğuna kanaat getirmiş, özellikle Hz. Osman gibi mushafı istinsah eden bir otoritenin eksiklikleri görüp düzeltmeyi sonraki nesillere bırakmasının makul olmadığını öne sürmüştür.[99] Süyûtî ise bu rivayetin farklı versiyonlarının birbirini desteklemediğini, hem isnadında kopukluk (inkıtâ') hem de metninde tahrif bulunduğunu belirterek kimi varyantlarda geçen ifadelerin metin eleştirisi ölçüsünde birbirini tekzip ettiğini ifade etmiş, İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) "Aklı selim olan hiç kimse, Hz. Osman'ın, ümmetin imamı olarak, kendisine arz edilen mushaflarda açık bir hata görüp bunu düzeltmeden bıraktığını tasavvur etmez. Böyle bir düşünce, onun görev bilincine, konumuna, basiretine ve sorumluluğuna aykırıdır." ifadeleriyle konuya açıklık getirmiştir.[100]

Urve b. Zübeyr'in (öl. 94/713) aktardığı haberde ise babasının Hz. Aişe'ye bazı ayetlerdeki kelimelerin yazılış şekillerini sorduğu, Hz. Aişe'nin ise buna mukabil, "*Ey yeğenim, bu mesele kâtiplerin işidir, yazımda hata etmişlerdir.*" şeklinde cevap verdiği rivayet edilmektedir.[101] Süyûtî bu rivayetin isnadı hakkında yaptığı değerlendirmede sened zincirinin Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarına uygun olduğunu belirterek, rivayetin isnad açısından sağlam kabul edilebileceğini ortaya koymaktadır.[102] Ayrıca Beğavî'nin söz konusu rivayetlerin sahabe ve ilmî otorite kabul edilen erken dönem âlimlerinin genel çoğunluğu nezdinde sahih addolunduğuna dair tespiti[103] meselenin klasik literatürdeki kabul düzeyini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu çerçevede mezkûr rivayetin sahih kabul edilmesi hâlinde, "lahn" kavramına atfedilen anlamın mahiyeti ve bu anlamın hangi dilsel ve metodolojik bağlamda kullanıldığının yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim Dânî konuyu şöyle izah etmektedir: "bazı kelimelerin imlası ile lehçeye göre okunuşu arasındaki farkların şekilsel ihtilaflardan ibaret olup yazım kusuru olarak telakki edilmemelidir."[104] Dânî, Hz. Aişe'ye nispet edilen söz konusu rivayeti

[95] Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/721.
[96] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/131; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/685.
[97] Dindi, *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*, 133.
[98] Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı / Mushaf Tarihi ve İmlası*, 273-274.
[99] Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd b. 'Osmân ed-Dânî, *el-Mukni' fî resmi mesâhifi'l-'emsâr* (Kahire: Mektebetu'l-Kulliyyâti'l-Ezheriyye, ts.), 120.
[100] Suyûtî, *el-İtkân*, 2/322
[101] Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*, 95; Ebû 'Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 287; Sa'îd b. Mansûr, *es-Sunen*, 6/1507; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/320; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/318.
[102] Suyûtî, *el-İtkân*, 2/320.
[103] Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/721.
[104] Dânî, *el-Mukni'*, 120.

değerlendirdiği bahiste ise Urve b. Zübeyr'in babasının Hz. Aişe'ye yönelttiği soruların, yedi harf bağlamında kıraat ihtilaflarının mahiyetine ilişkin olduğunu ifade ederek konuyu açıklamada farklı bir perspektif sunmaktadır.[105]

Kıraat ve hadis âlimi İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) Hz. Osman'a atfedilen rivayetleri nedensellik ilkesiyle ele almakta ve bu nakillerin hem sened yapılarındaki kopukluklar hem de tarihî arka planla uyumsuzlukları sebebiyle ciddi tenkitlere maruz kaldığını belirtmektedir. Onun ifadeleriyle söz konusu rivayetler, farklı isnadlar ve birbirine aykırı lafızlarla nakledilmiş olup "muzdarib" ve "munkatı" özellikler göstermektedir.[106] Bu tür rivayetlerin sened bakımından değil metin açısından bile izah edilebilir bir tarihsel gerçeklik sunmadığını ifade eden İbnü'l-Cezerî şu tezleri ileri sürmektedir: Birincisi, Hz. Osman'ın çoğalttığı mushafları, ana nüsha olarak tayin etmesi, onları Müslüman topluluklar nezdinde otorite kabul edilen standart metinler haline getirmektedir. Dolayısıyla, bu metinlerde bariz yazım hataları bulunduğunu fark etmesine rağmen bunu düzeltmeyip sonraki nesillerin dilleriyle bunu ıslah etmesini beklemesi hem onun konumuyla hem de emirlerinin bağlayıcılığı niteliğiyle çelişmektedir. İkincisi, onun istinsah ettirdiği mushaflar tek bir nüsha değildir. Her biri farklı bölgelere gönderilen bu mushafların tümünde aynı hataların bulunduğu ileri sürülecek olursa, bu durum ciddiyetle yürütülen resmî projenin temel amacı olan ihtilafların giderilmesi ve birlik sağlanması hedefine açık bir şekilde aykırıdır. Eğer hatalar yalnızca bazı mushaflarda varsa, o halde diğerleri hatadan salim olmalıdır ki bu görüşü destekleyen hiçbir tarihî kaynak yoktur. Üçüncüsü ise mushafların cem' ve istinsah sürecini yürüten sahabenin bizzat Arap dili kültürüne hâkim kimseler olmasıdır.[107] Dolayısıyla İbnü'l-Cezerî bu noktada nüshalar arasında farkın kıraat vecihleri olduğunu ve bunların ise lahn kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir.

Son olarak bahse konu üç oryantalistin vurguladığı dilcilerin kıraatleri kurtarma amacıyla kurallar ihdas ettiği yönündeki iddiaya karşılık Marijn van Putten'in *Quranic Arabic: From its Hijazi Origins to its Classical Reading Traditions* adlı eseri, Kur'an kıraatlerinin arkaik Arap lehçeleri ve erken dönem ortografik sistemle olan karmaşık ilişkisini somut filolojik veriler ışığında ortaya koyan bir çalışma olarak değerli bilgiler sunmaktadır.[108] Marijn van Putten, klasik Arap gramer bilginlerinin özellikle Basra ve Kûfe ekollerinin aktardığı lehçe farklılıklarına dair verilerin doğruluğunu kabul etmektedir. Van Putten, çalışmamıza konu olan müelliflerin aksine dilcilerin kurallar ürettiği iddiasını bütünüyle benimsemek veya reddetmek yerine, bu verileri sorgulamanın daha rasyonel bir yaklaşım olduğunu savunmaktadır.[109] Ona göre üç temel hususun göz önünde bulundurulması elzemdir: Birincisi, Basra ve Kûfe dil okulları tarihsel süreçte birbirleriyle rekabet halinde olmalarına rağmen lehçe rivayetleri söz konusu olduğunda çoğunlukla aynı bilgiyi paylaşmışlardır. Bu durum verilerin ortak bir kaynağa veya hakiki bir dil realitesine dayandığı ihtimalini güçlendirmektedir. İkincisi, söz konusu verilerin dilbilimsel tutarlılığıdır. Lehçe verileri incelendiğinde büyük kısmının belirli ses kanunlarına (*phonological rules*) uyduğu görülmektedir. Bu uyum ise modern dilbilimin "ses yasaları" olarak isimlendirdiği düzenliliği yansıtmaktadır. Yazar burada şunu vurgulamaktadır: "Klasik dönem dilcilerinin, modern dilbilimin bir ürünü olan bu tür kuralları bilinçli olarak sistemleştirdiklerini varsaymak mümkün

[105] Dânî, *el-Mukni'*, 121-122.
[106] Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/317.
[107] Ebu'l-Hayr Şemsuddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 1/458-459.
[108] Marijn van Putten, *Quranic Arabic: From its Hijazi Origins to its Classical Reading Traditions* (Leiden: Brill, 2022), 77.
[109] Van Putten, *Quranic Arabic*, 2-3.

değildir; ancak buna rağmen aktarılan veriler, doğal dil değişimi modelleriyle örtüşmektedir." Üçüncüsü ise kasıtlı uydurma ihtimalinin düşüklüğüdür. Şayet bu veriler kurgusal olsaydı -örneğin gramer otoriteleri farklı lehçe kullanımlarını masa başında üretmiş olsalardı- bu denli karmaşık ve tutarlı sistemler ortaya koymaları imkânsız olurdu. Kaldı ki, birbirine rakip iki dil ekolünün aynı verileri benzer şekillerde aktarması, kasıtlı bir uydurma ihtimalini daha da zayıflatmaktadır.[110] Dolayısıyla mevcut üç oryantalistin, dilcilerin kıraatleri kurtarma amacıyla kurallar ihdas ettikleri yönündeki iddiaları pek isabetli görünmemektedir.

Sonuç

Oryantalist literatürde kâtip hatası sayılan olguların önemli bir kısmı modern metin tenkidi refleksiyle, metnin zahirindeki morfolojik/sentaktik görünümden doğrudan istinsah kusuruna gidilerek yorumlanmakta, buna karşılık İslami gelenek bu olguları resm temelli yazımın karakteri, şifahî icranın normatifliği ve özellikle lehçe/üslûp çeşitliliğinin dil içi meşruiyeti içinde okumaktadır. Kuşkusuz bu durum aydınlığa kavuşturulması gereken bir problemdir. Dolayısıyla Kur'an'da yer alan kıyasî dil kurallarına aykırı yazımların oryantalistlerin iddia ettikleri gibi dilin arkaik iptidai yapısıyla bağlantılı bir hata mı, yoksa o günkü Arap kabilelerin gündelik dil kullanımlarıyla, kabile lehçeleriyle ilişkili bir durum mu olduğunu irdelediğimiz bu makalede şu bulgular ortaya çıkmıştır.

Birinci olarak, metin içinde kıyasa aykırı görünen i'râb örneklerinin kopyalama hatasına delil sayılması araştırmada izah edildiği üzere hem kıraatlerin isnad esaslı işleyişi hem de Arap dilinin kullanım temelli doğasıyla uyumlu değildir. Goldziher'in Nisâ 4/162'deki "وَالْمُقِيمِينَ" örneği bunun tipik bir göstergesidir. Dolayısıyla oryantalisttik okuma, atıf beklentisini tek ölçüt yapıp nasbı yanlış yazım saymasına karşın klasik dil ve tefsir literatürü aynı formu medh üzere nasb ya da retorik vurgu gibi içsel dil açıklamalarıyla temellendirmektedir. Bu noktadaki kritik ayrım ise kural ihlalinin zorunlu olarak kusur doğurmadığı, Arap mütearifesinde var olan i'râb değişiminin kimi bağlamlarda anlam yoğunlaştırma ve vurgu üretme tekniği olarak işlediğidir. İkinci olarak, Nöldeke'nin Tâhâ 20/63'teki "إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ" kullanımını gramerle bağdaşmazlık üzerinden hata kategorisine dâhil etmesi, araştırmamızdaki antitezler ışığında metodolojik bir indirgemeye dönüşmektedir. Zira klasik dilciler söz konusu formu farklı lehçe özellikleri, edatın işlev kaymaları ve Arap şiirindeki paralel kullanımlar üzerinden meşru bir dil kullanımı olarak ele almış, ayrıca kıraat vecihleri içinde farklı okuyuşların varlığı da meselenin tekil bir yazım kusuruyla kapatılamayacağını göstermiştir. Böylece hata hükmü, alternatif dil açıklamaları hesaba katılmadığında metin tenkidi metodu, veriyi açıklamak yerine veriyi kendi lehine daraltmaktadır. Üçüncü olarak, Jeffery'nin kıraat varyantlarını erken metin çeşitliliğinin kalıntıları şeklinde konumlandırması, kuşkusuz filolojik düzlemde uyarıcı bir çerçeve sunmaktadır. Fakat varyantların bir kısmını "ehil olmayanların yazımı" gibi açıklamalara bağlamak, tarihsel süreç ve geleneğin metin tasavvuru açısından sorunludur. Çünkü İslami gelenek mushafı salt yazılı bir metin olmaktan öte tilavet merkezli bir aktarımın yazıdaki temsili olarak kavramaktadır. Dolayısıyla yazıdaki imla biçimi ile şifahî vecihler arasındaki ilişki, kusur üzerinden değil dilin çeşitliliği üzerinden anlaşılmalıdır. Dördüncü olarak, üç müellifin de delil olarak kullandığı Hz. Aişe ve Hz. Osman rivayetleri makalenin işaret ettiği üzere, kolaycı bir söylemle hata şeklinde okunamayacak kadar karmaşık bir rivayet ve kavram alanına sahiptir. Özellikle lahn kavramının modern gramer yanlışı kategorisine indirgenmesi, hem klasik kaynakların rivayeti konumlandırma tarzı hem de içeriğin muhtemel anlam ufku bakımından problemli

[110] Van Putten, *Quranic Arabic*, 77-78.

görünmektedir. Bu nedenle, söz konusu rivayetler sahih kabul edilse dahi bundan doğrudan "mushaf metninde tashih edilmemiş yazım hatası vardır" sonucu çıkarmak, makalenin bulgularına göre zorunlu bir çıkarım değildir. Aksine daha ihtiyatlı okuma, bunları kıraat/lehçe/resm ilişkisini açıklayan tartışma bağlamının parçası olarak değerlendirmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla kâtip hatası iddiası ancak erken Arap yazısının ortografik yapısı, kıraat geleneğinin isnad-temelli doğrulama mekanizması ve Arapçanın lehçe/üslûp çeşitliliği birlikte dikkate alınarak tartışıldığında anlamlı bir analitik seviyeye taşınabilir, aksi hâlde metin merkezli modern eleştiri araçları, verinin tarihsel, luğavî-kültürel ve şifahî doğasını ihmal ettiği noktada açıklama gücünü kaybetmekte ve hata sonucunu peşin bir varsayıma dönüştürmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda, Kur'an metninin oluşum sürecinin; metin ile tilavet, resm ile kıraat, kural ile kullanım arasındaki çok boyutlu bir modelle değerlendirilmesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

Son olarak çalışmamızda metodoloji düzeyinde iki yönlü bir projeksiyon önermekteyiz. Bir yandan oryantalist literatürün filolojik titizliği ve problem kurma kabiliyeti bütünüyle reddedilmemeli öte yandan bu titizliğin İslâmî rivayet sistematiği ve Arap dili iç mantığıyla veri uyumlu bir şekilde yeniden çerçevelenmesi zorunludur. Bu bağlamda özellikle lehçe verilerinin tutarlılığına ilişkin batıdaki çağdaş filolojik bulguların tartışmaya dâhil edilmesi, "dilciler kıraatleri kurtarmak için kurallar icat etti" şeklindeki genelleyici iddiaları zayıflatmakta ve kıraatlerin erken dönem dil gerçekliğiyle daha organik bağlar içinde okunabileceğini göstermektedir. Bu sonuçlar itibarıyla "Kur'an'da kâtip hatası var mı?" şeklindeki polemik merkezli soruyu, "hangi veri hangi yöntemle ve hangi dil-felsefesi varsayımıyla örnekler 'hata' olarak adlandırılıyor?" düzeyine taşıyarak, modern metin tenkidinin vahiy metinlerine uygulanmasında disiplinler arası sınırların, kavramların tarihî semantiğinin ve aktarımın şifahî boyutunun göz ardı edilmemesi gerektiğini teyit etmiş bulunuyoruz.

Kaynakça

Acar, Abdullah Refik. *Mushaf İmlasında Kâtip Hataları Problemi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2026.

Acat, Yaşar. *Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.

Ahmed Efendi, Taşköprizâde. *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzû'âti'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1985.

Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi, 2015.

Andrews, Edward D. *Islam & The Quran*. Cambridge: Christian Publishing House, 2023.

Arslan, Mehmet Nafi. "Klasik Arap Edebiyatında 'Lahn' Konulu Rivayetler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 421-447.

Aydın, Zeynel Abidin. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu, 2017.

Bâkillânî, Ebû Bekr el-Kâdî Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. 2 Cilt. 'Ammân - Beyrut: Dâru'l-Feth, 2001.

Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. b.y.: İhyâü't-Turâsi'l-'Arabî, 1999.

Bellamy, James A. "Textual Criticism of the Koran". *Journal of the American Oriental Society* 121/1 (2001), 1-6. https://doi.org/10.2307/606724

Brettler, Marc Zvi vd. "The Historical-Critical Reading of the Hebrew Bible/Old Testament". *The Bible and the Believer: How to Read the Bible Critically and Religiously*. ed. Marc Zvi Brettler vd. Oxford University Press, 2012. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199863006.003.0000

Burton, John. "Linguistic Errors in the Qur'ân". *Journal of Semitic Studies* 33/2 (1988), 181-196. https://doi.org/10.1093/jss/XXXIII.2.181

Çetin, Abdurrahman. "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 (2002), 65-106.

Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd b. 'Osmân. *el-Mukni' fî resmi mesâhifi'l-'emsâr*. Kahire: Mektebetu'l-Kulliyyâti'l-Ezheriyye, ts.

Demirdöven, Necla Yasdıman. *Kur'ân'da Gramer Hataları Yanılgısı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.

Dindi, Emrah. *Kur'an Dilinin Kültürel-Antropolojik Doğası*. Ankara: Ankara Okulu, 2024.

Durmuş, İsmail. "Itnâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/215-219. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *el-Murşidu'l-vecîz 'ilâ 'ulûmin tete'allaku bi'l-kitâbi'l-'azîz*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.

Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Fedâilu'l-Kur'ân*. Dimeşk, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1995.

Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahru'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Enns, Peter. "Protestantism and Biblical Criticism: One Perspective on a Difficult Dialogue". *The Bible and the Believer: How to Read the Bible Critically and Religiously*. ed. Marc Zvi Brettler vd. Oxford University Press, 2013. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199863006.003.0003

Fahreddîn er-Râzî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer et-Teymî. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 1999.

George, Alain. "Coloured Dots and the Question of Regional Origins in Early Qur'ans (Part I)". *Journal of Qur'anic Studies* 17/1 (2015), 1-44.

Goldziher, Ignác. *Schools of Koranic Commentators*. ed. ve çev.Wolfgang H. Behn. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.

Gökkır, Bilal. "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2013), 9-28.

Gündüzöz, Soner. *Kur'an'ın Eşsiz Dili Kuranda Gramer Yanlışı İddialarına Cevap*. Samsun: Etüt Yayınları, 2011.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *el-Cumel fi'n-nahv*. b.y.: y.y., 1995.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

Husrî el-Kayravânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Temîm el-Ensârî. *Zehru'l-adâb ve semeru'l-elbâb*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, ts.

Ibn Warraq. "Theodor Nöldeke: Father of Qur'anic Criticism". *Free Inquiry* 22/2 (2002), 54.

İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akîle el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Şârika: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Câmi'atü'ş-Şârika, 2006.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Mesâhif*. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.

İbn Hâleveyh, Ebû 'Abdullâh el-Huseyn b. Ahmed. *İ'râbu'l-kıra'âti's-seb' ve 'İlelihâ*. 2 Cilt. Mektebetu'l-Hâncî, 1992.

İbn Hişâm en-Nahvî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2002.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîne*. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996.

İbn Zencele, Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muhammed. *Huccetu'l-kırâ'ât*. b.y.: Dâru'r-Risâle, ts.

İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, ts.

Jeffery, Arthur. *Materials for the History of the Text of the Qurân; The Old Codices*. Leiden: Brill, 1937.

Jeffery, Arthur (ed.). *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve mukaddimetü İbn Atiyye*. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1373/1954.

Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*. Baroda: Oriental Institute, 1938.

Kızılaslan, İshak. "Erken Dönem Kur'an Yazımına Dair Oryantalist Yaklaşımlar". *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/2 (2020), 173-205.

Koç, Mehmet Akif. "John Burton'un 'Kur'an'da Gramer Hataları' Adlı Makalesinin Tenkidi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1-4 (1996), 553-560.

Kurtubî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 2003.

Lemmelijn, Bénédicte. "Textual Criticism". *The Oxford Handbook of the Septuagint*. ed. Alison G. Salvesen-Timothy Michael Law. Oxford University Press, 2021. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199665716.013.43

Maşalı, Mehmet Emin. "Kur'ân Vahyinin Kitaplaşması ve Kıraatler". *Kur'an Vahyi*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, 2017.

Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı / Mushaf Tarihi ve İmlası*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.

Mazharî, Muhammed Senâ'ullâh. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. b.y.: y.y., 1991.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*. 12 Cilt. b.y.: Mecmu'Atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 2008.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Muessesetü'r-Risâle, 1405/1984.

Moqbel, Tareq. "Oral Reading Traditions and Scriptural Hermeneutics: The Exegetical Significance of the Pausal Systems in the Hebrew Bible and the Qur'ān". *Journal of Semitic Studies* 69/1 (2024), 331-359. https://doi.org/10.1093/jss/fgad039

Moshay, G. J. O. *Anatomy of the Qur'an*. Ontario, California: Chick Publications, 2007.

Mufrodi, Mufrodi vd. "Orientalism and The Challenge to The Originality of The Al-Qur'an Lexicon: A Critical Study of Western Philological Approaches". *Journal of Islamic Studies and Civilization* 2/2 (2024), 121-136.

Muir, William. *The Corân: Its Composition and Teaching; and the Testimony It Bears to the Holy Scripture*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1878.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî. *İ'râbu'l-Kur'ân*. ed. Muhammed 'Alî Beydûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2000.

Nöldeke, Theodor. *Sketches from Eastern History*. çev. John Sutherland Black. London–Edinburgh: Adam and Charles Black, 1892.

Nöldeke, Theodor vd. *The History of the Qur'an*. çev. Wolfgang H. Behn. Leiden-Boston: Brill, 2013.

Okumuş, Mesut. "Arthur Jeffery ve Kur'an Çalışmaları Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 121-150. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000094

Owens, Jonathan. *Early Arabic Grammatical Theory: Heterogeneity and Standardization*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1990.

Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (2015), 9-28.

Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (2015), 9-28.

Öztürk, Mustafa. *Kur'an Dili ve Retoriği: Kur'an Metninin Dokusu Üzerine Tartışmalar*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2. Basım, 2006.

Posegay, Nick. "The Marking of Poetry: A Rare Vocalization System from an Early Qur'ān Manuscript in Chicago, Paris, and Doha". *Journal of Qur'anic Studies* 26/11 (2021), 101-124. https://doi.org/10.3366/jqs.2024.0570

Rafiku'l Hakk-Newton, P. "The Qur'an: Grammatical Errors". Erişim 23 Kasım 2025. https://www.answering-islam.org/Authors/Newton/grammar.html

Râğıb el-Isfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *Muhâdarâtu'l-udebâ' ve muhâverâtu'ş-şu'arâ' ve'l-buleğâ*. 2 Cilt. Beyrut: Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1999.

Reynolds, Gabriel Said. "The History of the Qur'ān by Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer, and Otto Prietzl; edited and translated by Wolfgang H. Behn". *Ilahiyat Studies* 5/2 (2014), 251-257. https://doi.org/10.12730/13091719.2014.52.111

Rhodes, Ron. *Reasoning from the Scriptures with Muslims*. Eugene, Or: Harvest House, 2002.

Ryan, Patrick J. "Arthur Jeffery: A Missionary Islamicist". *The Muslim World* 108/3 (2018), 514-527.

Sa'îd b. Mansûr, Ebû 'Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horâsânî. *es-Sunen*. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Elûke, 2012.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. 5 Cilt. Beyrut: İhyâü't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.

Shah, Mustafa. "The Corpus of Qur'anic Readings (qirā'āt): History, Synthesis, and Authentication". *The Oxford Handbook of Qur'anic Studies*. ed. Mustafa Shah-Muhammad Abdel Haleem. 194-216. Oxford: Oxford University Press, 2020.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. 2 Cilt. Kahire: Mu'essesetu'l-A'lemî, 1989.

Small, Keith E. *Textual Criticism and Qur'an Manuscripts*. Lanham: Lexington Books, 2011.

Stefanidis, Emmanuelle. "The Qur'an Made Linear: A Study of the Geschichte des Qorâns' Chronological Reordering". *Journal of Quranic Studies* 10/2 (2008), 1-22.

Suhârî, Ebû'l-Munzir Seleme b. Muslim. *el-İbâne fi'l luğati'l-'arabiyye*. ed. 'Abdulkerim Halife vd. Amman-Ürdün: Vizâretu't Türâsi'l Kavmî ve's-Sekâfe, 1999.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Durru'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1974.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Mu'tereku'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1988.

Şen, Ziya. *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 2001.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ' i Turâsi'l-'Arabî, ts.

Türkmen, Muhammed. *Sîbeveyh'in Âyet ve Kıraatlere Yaklaşımı*. Ankara: İksad Yayınları, 2022.

Ukberî, Ebû'l-Beka Muhibbüddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.

Van Putten, Marijn. *Quranic Arabic: From its Hijazi Origins to its Classical Reading Traditions*. Leiden: Brill, 2022.

Watt, W. Montgomery. *Bell's Introduction to the Qur'an*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1970.

Yağmur, Oğuzhan Ş. *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ'. *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*. b.y.: y.y., 2014.

Yaşar, Naif. *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Yıldırım, Müslüm. "Geschichte des Qorâns (Kur'ân Tarihi)'ın Kaynakları -İslâmî Kaynaklar". *Diyanet İlmi Dergi* 55/2 (2019), 259-311. https://izlik.org/JA54YN76GE

Zadeh, Travis. "Quranic Studies and the Literary Turn". *Journal of the American Oriental Society* 135/2 (2015), 329-342.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1988.

Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *Me'ânî'l-hurûf*. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1984.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr. *el-Keşşâf 'an hakâîkı gavâmidi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.